
*Андрій
Васильченко*

ПЕРЕКЛАДАННЯ НЕПЕРЕКЛАДНОСТЕЙ: семіотична проблема і філософський метод

Коли ми говоримо, що слово, вислів, зворот є неперекладними, йдеться не про неможливість перекладу. Навпаки, неперекладне — це те, що ми ніколи не припиняємо перекладати [Кассен, 2009: с. 13]. Проблема неперекладності потребує всебічного дослідження, зокрема й логіко-аналітичного. Цю статтю присвячено аналізу проблеми неперекладності в термінах модальної логіки з ідентичністю.

Неперекладність у контексті мовної комунікації

Ю. Лотман у «Семіосфері» зауважує, що передумовою повноцінної мовної комунікації між людьми є певна нетотожність мовця і слухача. Нетотожність означає насамперед відмінність «мовного простору»: кожна розумна істота має свою власну історію і, отже, власну пам'ять. Передання інформації на рівні «коду», тобто структури без пам'яті, гарантує високий рівень ідентичності між промовленим і почутим. Водночас, інформація без історичної, особистісної, індивідуальної компоненти не надто змістовна. Можна сказати, що мовець і слухач, мова яких обмежується позаісторичним кодом, «добре розумітимуть один одного, але їм не буде про що говорити» [Лотман, 2000: с. 15].

Барбара Касен у своєму «Вступному слові» до Європейського словника філософій відкидає два полярні погляди на переклад філософських

текстів. З одного боку — вкрай раціоналістичний та універсалістський погляд, характерний для аналітичної філософії 20-го століття в її класичний період. Згідно з ним філософія базується на універсальній логіці, раціональному мисленні та здоровому глузді, тому у філософських текстах — на відміну від поезії та белетристики — все перекладається, мовні кордони є цілком прозорими для філософських понять. З іншого боку — погляд, згідно з яким існує Філософська Мова, що нею «з найбільшою достовірністю можна говорити безпосередньо про буття» [Кассен, 2009: с. 14]. За такого підходу адекватний філософський переклад практично неможливий, а неперекладність — критерій істини. Так вважають гайдегеріанці.

Зауважмо, що й «аналітичний оптимізм», і «гайдегеріанський песимізм» щодо перекладності неперекладного стверджують те, що Лотман назвав би монологістичною моделлю комунікації. Відмінність між ними полягає лише в тому, що в одному випадку ця модель ґрунтується на універсальному коді, «структурі без пам'яті», яка виконує функцію Ляйбніцевої *characteristica universalis*, а в іншому — на природній мові, наприклад, давньогрецькій або німецькій.

Однак реальна мовна комунікація завжди багатомовна — тією мірою, якою її учасники не тотожні один одному. Це означає, що у мовній комунікації між мною та іншим неодмінно існує частина мовного простору іншого, невідома мені, й навпаки. Для Касен, як і для Лотмана, цінність діалогу якраз і полягає в артикуляції цих взаємно прихованих частин. Чим складніше перекласти, тим ціннішим стає «факт цього парадоксального спілкування» [Лотман, 2000: с. 16]. Найцінніший дарунок діалогу — переклад неперекладного, адже це — єдиний спосіб зрозуміти іншого. Таким чином, потрапляючи у ситуацію багатомовності, ми відразу опиняємось віч-на-віч із проблемою неперекладності, принаймні, якщо щиро хочемо зрозуміти іншого.

Неперекладне — це невідома для мене частина мовного простору іншого; частина, яку я не можу оприятити у своїй мові, бо завдання її артикуляції перевершує мою виражальну здатність. Видається доречною аналогія з тлумаченням несвідомого як невиразного в деяких семіотично зорієнтованих версіях сучасного психоаналізу. Приміром, згідно з «загальною теорією спокуси» Жана Лапланша [Laplanche, 1992], людина, стикаючись із досвідом, який вона не може асимілювати, витісняє цей досвід у сферу несвідомого. У результаті в пам'яті кожної особистості завжди є «прогалини» — змісти, не інтегровані у свідомість; досвід, що перевершує здатність особи до символізації, вираження, перекладу. Іншими словами, в минулому кожного з нас є події, які ми не можемо ані повністю виразити, ані цілком забути. Натомість, ми несвідомо намагаємося інсценізувати, відтворити їх.

Аналогічний «психоаналітичний ефект» можна спостерігати в контексті дослідження філософських неперекладностей, зокрема у зв'язку зі

створенням української версії Європейського словника філософій. Іншомовні терміни, почуті в емоційно навантаженому контексті, іноді стають осередками спокуси. Ми лише частково розуміємо такі слова, як-от *Dasein*, *jouissance*, *leggiadria*, *belief*, *gogo*, $\mu\eta\tau\iota\varsigma$ або $\tau\acute{o}\ \tau\acute{\iota}\ \eta\nu\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota$. Адже ці неперекладності перевершують наш повсякденний досвід. Їхня загадковість створює певний центр тяжіння, створює поле, в якому ці терміни, або радше те, що вони означають, — стають предметом бажання. Бажання насамперед інтелектуального, але й чуттєвого, бо нам, людям, властиво сприймати речі водночас і через розум, і за допомогою чуття.

Ось чому ми не втомлюємося знову і знову перекладати загадкові терміни напівзнайомих дискурсів. Єдиний спосіб їх зрозуміти — це розповісти історії. Аби пояснити, що означає англійське слово *belief*, можна, наприклад, розповісти історію, вигадану Вільямом Джеймсом, про мандрівника, який заблукав у горах і не знає, куди йти. Мандрівник може врятуватися, тільки якщо вирішить рухатись у певному напрямку. А позаяк жодної достатньої очевидності для вибору напрямку немає, виходить, що задля порятунку треба, знехтувавши страхом помилки, піти на ризик і прийняти якийсь напрямок руху безпідставно, як гіпотезу — тобто слід сформувати *belief* [James, 1896].

Аби пояснити, що означає російське слово *воля*, теж можна розповісти — як це зробив Георгій Федотов — історію про безмежний простір степу, про розбій, бунт і тиранію [Федотов, 1981: с. 183]. А от значення французького слова *liberté*, вочевидь, важко зрозуміти поза контекстом Великої французької революції та її ідеалів.

Отже, щоб зрозуміти таємничі конотації слів інших мов або дискурсів, ми вдаємося до історій, оповідей, наративів. Лише через проживання або розповідання історій нам дається запам'ятати індивідуальне, конкретне, «історичне». Адже історії апелюють не стільки до текстів і дискурсів, скільки до цілісного, позамовного людського досвіду. Тому українську адаптацію *Vocabulaire Européen des Philosophies* [Європейський словник, 2009: т. 1] було б помилково вважати копією оригінальної французької версії. Радше *Vocabulaire* у своєму розгортанні — це безупинний процес розповідання різними мовами історій про неперекладності. З цього погляду, в Європейському словнику є лише одна метамова — *storytelling*, розповідання історій: лише вона надає універсальний спосіб апеляції до досвіду людського існування.

Логіка ідентифікації імен

Побудуємо модальну логіку ідентифікації імен \mathcal{L}_{id} із варіативною областю об'єктів, багатозначними іменами та двома різновидами десигнаторів. Логіка \mathcal{L}_{id} зорієнтована на аналіз неперекладностей і невимовних імен. Вона поєднує основні риси модальної системи з іден-

тичністю Грема Приста [Priest, 2008: ch. 15—16] з елементами Онтології Лесьнєвського.

Імена, або індивідні константи, поділяються на тверді та гнучкі десигнатори:

a, b, c... — тверді десигнатори

α, β, γ ... — гнучкі десигнатори (дескриптори)

Мова також містить індивідні змінні z, y, x, \dots , символи предикатів $\mathcal{P}, \mathcal{Q}, \mathcal{R}, \dots$, логічні оператори, квантори, дужки. Доповнимо мову спеціальними онтологічними предикатами: введемо предикат існування \mathcal{E} , предикат сингулярності s , епсілон-функтор Лесьнєвського ϵ , предикат слабкого входження \sqsubset , а також предикат слабкої ідентичності \equiv^1 . Таким чином, у мові \mathcal{L}_{id} маємо два різновиди предикатів: 1) онтологічні предикати, або функтори, та 2) всі інші («логічні» предикати).

Визначимо поняття формули:

1) t_1, \dots, t_n — індивідні константи або змінні, \mathcal{P}^n — n -арний предикатний символ (логічний або онтологічний) $\Rightarrow \mathcal{P}^n(t_1, \dots, t_n)$ — формула [такі формули називають атомарними]

2) φ, ψ — формули $\Rightarrow \sim\varphi, (\varphi \wedge \psi), (\varphi \vee \psi), (\varphi \rightarrow \psi), (\varphi \leftrightarrow \psi)$ — формули

3) φ — формула, x — змінна $\Rightarrow \exists x\varphi, \forall x\varphi$ — формули

4) φ — формула $\Rightarrow \diamond\varphi, \Box\varphi$ — формули

Тепер розглянемо семантику². *Модельна структура* — це трійка $\langle W, R, \{D_w\}_{w \in W} \rangle$, де W — сукупність можливих світів, R — бінарне відношення (досяжності між світами) і для всіх $w \in W$ D_w — область об'єктів світу w . Визначимо універсум об'єктів D , який об'єднує всі області: $D = \cup \{D_w\}_{w \in W}$

Визначаючи інтерпретацію, використаємо концепцію Н. Кок'ярелли про класи як сукупності багатьох (*classes as many*) [Cocchiarella, 2007: ch. 11]. Я пропоную вважати класи як сукупності багатьох значеннями багатозначних імен. У такий спосіб ми зможемо вже на семантичному рівні ствердити, що імена, на відміну від предикатів, здійснюють референцію: однозначні імена — на сингулярні об'єкти, а багатозначні — на класи як сукупності багатьох. Введемо операцію переходу від множини до відповідного їй класу: якщо $M = \{m_1, \dots, m_n\}$ — множина, то клас як сукупність m_1, \dots, m_n багатьох позначатимемо $|M|$. Зокрема, якщо $M = \{m\}$ — одноелементна множина, то $|M|$ — це один об'єкт (атом) m , ідентичний сукупності багатьох, яка складається лише з нього [Cocchiarella, 2007: p. 239].

¹ Я обмежуюсь лише кількома онтологічними предикатами, необхідними для мети цієї статті. Звісно, ніщо не заважає ввести повний спектр функторів Онтології Лесьнєвського (див., напр.: [Lejewski, 1984]).

² Табличне формулювання \mathcal{L}_{id} залишаю для іншої публікації.

Інтерпретацію задамо таким чином, щоб онтологічні предикати були визначені на будь-яких іменах, а логічні — лише на однозначних. Отже, *інтерпретація* — це функція I , яка зіставляє:

1. а) кожному твердому десигнатору r у будь-якому світі w — певний клас об'єктів $I(r) = |D_r|$, такий, що $|D_r|$ — підклас $|D|$

б) кожному дескриптору δ у кожному світі w — певний клас об'єктів $I(w, \delta) = |D_{w, \delta}|$, такий, що $|D_{w, \delta}|$ — підклас $|D|$

2. кожному n -арному логічному предикату \mathcal{P}^n у кожному світі w — певне n -арне відношення $I(w, \mathcal{P}^n)$ на області D

3. кожному n -арному онтологічному предикату \mathcal{F}^n у будь-якому світі w — певне n -арне відношення $I(w, \mathcal{F}^n)$ на класі $Sub(|D|)$ всіх підкласів $|D|$, зокрема:

— $I(w, \mathcal{E}) = Sub|D_w| \setminus \Lambda$ [клас усіх непорожніх підкласів D_w]

— $I(w, \mathcal{S}) = Atom|D_w|$ [клас усіх атомарних підкласів D_w]

— $I(w, \mathcal{E}) = \{ \langle d, |H| \rangle : d \in H \text{ і } d \in D_w \}$

— $I(w, \sqsubset) = \{ \langle |G|, |H| \rangle : G \subseteq H \}$

— $I(w, \equiv) = \{ \langle |H|, |H| \rangle : H \subseteq D \}$

Звернімо увагу на те, що інтерпретація на атомарних формулах, у яких на аргументних місцях логічних предикатів зустрічаються змінні або багатозначні імена, залишається невизначеною. В усьому іншому функцію інтерпретації поширюють на інші формули звичайним чином [Priest, 2008: ch. 15–16]. Модельна структура разом із інтерпретацією створює *модель*: $M = \langle W, R, \{D_w\}_{w \in W}, I \rangle$.

Лотман у «Семіосфері», обговорюючи специфіку міфологічного мислення, порівнює абстрактне твердження співвіднесення «світ є матерія» із міфологічним твердженням ототожнення «світ є кінь» [Лотман, 2000: с. 525]. Згідно з Лотманом, специфіку міфу становить ототожнення загальних імен із твердими десигнаторами (міфологічними власними іменами). Логіка \mathcal{L}_{id} якраз дає змогу розрізнити між звичайними твердженнями предикації вигляду $P(a)$ або $P(\alpha)$, онтологічними твердженнями співвіднесення (наприклад, $a \in \alpha$, $a \in b$, $\alpha \sqsubset \beta$) і твердженнями ідентичності ($a \equiv \alpha$, $a \equiv b$ тощо). Окрім того, завдяки модальностям \mathcal{L}_{id} надає засоби розрізнення між локальною ідентичністю в актуальному світі та ідентичністю на моделях і модельних структурах.

Проблема неперекладності: спроба семантичного аналізу

Ці особливості логіки ідентифікації імен можна застосувати для аналізу неперекладностей. Розглянемо, наприклад, концепт «свобода». По-перше, введемо одномісний предикат, скажімо, L , який означатиме властивість «бути вільним» і може предикуватися розумним

істотам, їхнім діям, станам тощо. Наприклад, якщо s — власне ім'я «Сократ», то $L(s)$ означатиме «Сократ вільний». По-друге, введемо різномовні дескриптори *свобода*, *freedom*, *Freiheit*, *liberté* тощо. В актуальному світі \emptyset , який я пропоную вважати локусом універсальних раціональних значень, усі ці синонімічні дескриптори мають однакову семантичну інтерпретацію, а саме $|I(\emptyset, L)|$. Тому, наприклад, твердження *свобода* \equiv *freedom* є істинним. Однак ніщо не змушує нас наполягати на необхідності цього твердження, адже в деяких світах (тобто в деяких теоріях або світоглядах) ці дескриптори будуть нетотожними.

Нарешті, розглянемо ім'я *свобода Сократа*. Це — твердий десигнатор, він вказує на сингулярний абстрактний об'єкт із певними характеристиками, що їх можна зрозуміти лише в контексті особистої історії Сократа. Сам по собі він не вимагає перекладу. Можна стверджувати, що *свобода Сократа* — це різновид свободи: твердження *свобода Сократа* \sqsubset *свобода* є істинним в актуальному світі. Водночас, якщо, згідно з поглядами, скажімо, філософа N , саме *свобода Сократа* є свободою *par excellence*, а інші види свободи мають похідний або незначний характер, це створює неперекладність: необхідно пояснювати, що має на увазі N , коли вживає концепт «свобода». Символічно умову появи неперекладності можна виразити так:

\sqsubset_N (*свобода* \equiv *свобода Сократа*),

де \sqsubset_N — індексований епістемічний оператор « N вважає, що». Отже, згідно з проведеним аналізом, в основі неперекладності лежить той факт, що ідентифікації, чинні в одних контекстах, втрачають свою валідність в інших. Зауважмо, що імена «свобода у Бердяєва» або «*Dasein* у Гайдегера» так само є твердими десигнаторами і, отже, спричиняють аналогічні неперекладності.

Логіку \mathcal{L}_{id} можна також застосувати для аналізу індивідуальних особливостей ідентифікації інтенційних об'єктів. Роберт Краут [Kraut, 1986] порушив проблему розрізнення між емоціями та почуттями, спрямованими на конкретний об'єкт і спрямованими на опис або властивість. Краут проводить паралель між цією проблемою і традиційною логіко-семантичною проблемою розрізнення *de re* / *de dicto*. Краут наводить приклад, де Сандра скаржиться, що кохання її хлопця Вальтера спрямоване не на неї, а на її властивості (приміром, «грати на піаніно»); це дозволяє авторові кваліфікувати його кохання як *de dicto*.

Введемо твердий десигнатор *Сандра*, або скорочено s , а також ім'я *дівчина, яка грає на піаніно*, або скорочено p . Якщо Сандра має рацію щодо об'єкта кохання Вальтера, то ймовірно, що у світі несвідомих фантазій Вальтера ім'я *дівчина, яка грає на піаніно* вказує на цілком реальний сингулярний об'єкт. Тоді, якщо \sqsubset_w — інтенційний оператор «в уяві Вальтера», а $L_w(x)$ — інтенційний предикат «Вальтер любить x », то почуття Вальтера,

згідно з характеристикою цього почуття Сандрою, можна описати так:

$$(1) L_w(p),$$

а індивідуальні онтологічні припущення Вальтера про існування інтродуктивного об'єкта можна виразити так:

$$(2) \Box_w \mathcal{E}(p).$$

Якщо Вальтер несвідомо ототожнює Сандру з «дівчиною, яка грає на піаніно», то уява Вальтера, або його індивідуальний міф, містить відповідну тезу про ідентичність:

$$(3) \Box_w (s \equiv p).$$

З (1) і (3) випливає, що в уяві (або у міфі) Вальтера кохання до Сандри є наслідком його кохання до «дівчини, яка грає на піаніно»:

$$(4) \Box_w (L_w(p) \rightarrow L_w(s)).$$

Тоді, якщо Вальтер любить Сандру:

$$(5) L_w(s),$$

то це не є кохання *de re*, принаймні, якщо ми визначаємо почуття *de re* як спрямовані лише на об'єкти актуального світу³. Понад те, (1) і (4) цілком сумісні із запереченням (5): цілком імовірно, що $\sim L_w(s)$, однак $\Box_w L_w(s)$, тобто Вальтер лише уявляє, що любить Сандру.

Отже, ми стикаємось із неперекладністю імені *Сандра* у приватній мові Вальтера. Цей різновид неперекладності пов'язаний із (радіше несвідомою) індивідуальною особливістю ідентифікації — редукцією Сандри до фіктивного об'єкта «дівчина, яка грає на піаніно». Логіка ідентифікації імен дозволяє сформулювати умову незамінності Сандри як інтенційного об'єкта Вальтера:

$$(6) \forall x (\Box_w (s \equiv x) \rightarrow s \equiv x),$$

а також умову відсутності іншого об'єкта, крім Сандри, який би Вальтер любив і вважав Сандрою:

$$(7) L_w(s) \wedge \forall x ((L_w(x) \wedge \Box_w (s \equiv x)) \rightarrow s \equiv x).$$

Вочевидь, умова (7) і характеризує кохання *de re* в сенсі Краута.⁴

Сформулюємо також загальний критерій неперекладності концептів. *Ім'я с становить неперекладність, якщо його загальноприйняте значення у певних контекстах інтенційно ототожнюється з іншим, відмінним значенням:*

³ Оскільки з загальнолюдської точки зору дівчина, яка грає на піаніно, — дескриптор, то почуття Вальтера можна кваліфікувати як *de dicto*, тобто спрямоване на опис. Однак за такого підходу ми ігнорували б об'єктивацію цього дескриптора в індивідуальному міфі Вальтера. Тому, на мій погляд, кохання Вальтера в даному випадку точніше буде кваліфікувати як кохання *de simulacro* (див.: [Васильченко, 2009]).

⁴ Слід відрізнити це індивідуально-зорієнтоване розуміння кохання *de re* від такого, що задається більш загальною умовою актуального існування об'єктів кохання: $\forall x (L_w(x) \rightarrow \mathcal{E}(x))$.

(8) $\exists x (\sim(c \equiv x) \wedge \Box(c \equiv x))$.

Інакше кажучи, неперекладності угрунтовуються у варіативності ідентифікацій інтенційних об'єктів.

Метафізика, софістика і філософський партикуляризм

Щоб зрозуміти феномен неперекладності, слід врахувати, що загальні назви в природних мовах виконують три різні функції: предикації, дескрипції та ідентифікації. Зокрема, ідентифікація, в термінах логіки \mathcal{L}_{id} , означає вживання дескриптора із неявною пресупозицією його ідентичності з контекстуально визначеним твердим десигнатором, значення якого залишається нез'ясованим при переході в інші контексти.

З цього погляду, перекладання неперекладностей полягає насамперед у з'ясуванні неявних смислів (конотацій) імен шляхом виявлення контекстуально валідних ідентичностей, що лежать в основі цих смислів. Цей процес зазвичай передбачає оповідання особливих історій, у яких з'ясовуються значення контекстуально чинних твердих десигнаторів, а також артикуляцію контекстуально чинних онтологічних припущень щодо існування, одиничності, співвіднесення, ідентичності тощо об'єктів, які становлять предмет референції цих твердих десигнаторів.

Інакше кажучи, перекладання неперекладностей з іншої мови, з іншого дискурсу, з іншого особистісного міфу можна здійснити завдяки артикуляції *онтології* іншої мови, іншого дискурсу, іншого міфу. Потрактоване таким чином перекладання неперекладностей як метод дослідження інших контекстів можна вважати своєрідним філософським виміром, що складає необхідний компонент роботи історика, біографа, мовознавця, мистецтвознавця, культуролога, психотерапевта.

Цікаво те, що в методі перекладання неперекладностей несподівано зустрічаються дві великі філософські традиції, які протистояли одна одній упродовж століть: метафізика і софістика. Метафізика з часів Платона шукала істину і завжди визначала себе через протилежність софістиці, яка вище за істину ставила спосіб мовлення та ефект слова. Скажімо, в Ансельмовому творі «*De Casu Diaboli*» вчитель попереджає студента: «Мусимо не піддаватися владі неналежного слововжитку, що заступає істину, а прагнути істини, схованої за різними способами мовлення»⁵. Метод Європейського словника філософій, який повною мірою втілює сьогодні парадигму перекладання неперекладностей, базується на цілком софістичній ідеї дослідження взаємних віддзеркалень неперекладних понять. Тобто, авторів і

⁵ *Non tantum debemus inhaerere improprietati verborum veritatem tegenti, quantum inhiare proprietati veritatis sub multimodo generi locutionum latenti* [Anselm, 1946: p. 235].

перекладачів Словника цікавлять саме *multimodi generi locutionum*, різні способи мовлення, та *improprietas verborum*, «неналежний» слововжиток. Водночас у перебігу роботи над Словником не полишає сократівське відчуття прояснення смислів і пошуку істини. Вочевидь, це пов'язано зі зміною предмета дослідження: доки йдеться про істину нормативну, універсальну, загальну, метафізика та софістика залишаються взаємодоповняльними дисциплінами, що методологічно опонують одна одній. Однак варто нам зацікавитись істиною конкретною, окремішною, дескриптивною (які конотації цього слова? які приховані смисли цього дискурсу? чому ця людина допускає саме такі обмовки?), як відмінності між метафізикою та софістикою втрачають ґрунт. Метод перекладання неперекладностей створює передумови для тимчасового союзу метафізики та софістики заради виявлення окремих онтологій.

Граничним проявом неперекладності є невимовність. Якщо неперекладність обумовлена певною непрозорістю контекстуальної ідентифікації універсальних дескрипторів, то невимовність пов'язана з труднощами артикуляції певних онтологій у людських мовах узагалі. Йдеться насамперед про онтологічні ідентифікації певних теологічних імен, парадигмальним прикладом яких може слугувати дескриптор «нескінченність». Людина має здатність сприймати світ у обсягах і вимірах, що значно перевершують її обмежену, скінченну природу. Людина у своєму житті часом стикається з нескінченністю, яка її вражає, бентежить, не дає спокою. Тому ми прагнемо артикулювати свій досвід нескінченності. Знаки, витвори мистецтва, вчинки, описи екзистенційних подій, вербальні й невербальні наративи немовби «схоплюють» нескінченність, роблять її частково доступною для ремінесценцій, залучають до психічного вжитку. Однак у цей спосіб ми залучаємо нескінченність не вповні, а лише тією мірою, якою знак оприявнює означуване.

Є певна територія споглядання, на якій матеріальний знак уже майже нічого не означає, але людський розум із його системою теологічних ідентифікацій залишається чинним. Перефразувавши Вітгенштайна, можна сказати, що на цій території нам уже немає про що говорити, але є що почути. Мовчазне споглядання твердих десигнаторів — це межа перекладу, його остання вежа, коли ми ще розуміємо сенс неперекладності, але нам уже бракує слів. Полишаючи розмову задля споглядання нескінченності, можемо почути, як до нас промовляють історії: євангельські оповіді, хасидські притчі, буддійські коани.

ЛІТЕРАТУРА

- Васильченко А.* Дії de simulacro // Філософська думка. — 2009. — №4. — С. 75—83.
- Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей. — Т. 1. — К.: Дух і Літера, 2009.
- Кассен Б.* Вступне слово // Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей. — Т.1. — К.: Дух і Літера, 2009. — С. 13—16.
- Лотман Ю.М.* Семиосфера. — СПб.: Искусство—СПБ, 2000.
- Федотов Г.* Россия и свобода. — New York: Chalidze Publications, 1981.
- Anselm.* De casu diaboli // S. Anselmi Opera Omnia / Ed. by F. S. Schmitt. — Edinburgh: Thomas Nelson and Sons, 1946. — Vol. I.
- Cocchiarella N.B.* Formal Ontology and Conceptual Realism. — Dordrecht: Springer, 2007.
- James W.* The will to Believe. — The New World, 1896. — Vol. 5. — P. 327—347.
- Kraut R.* Love De Re // Midwest Studies in Philosophy, 1986. — Vol. 10. — P. 413—430.
- Laplanche J.* La révolution copernicienne inachevée (Travaux 1967—1992). — Paris: Aubier, 1992.
- Lejewski C.* On Leśniewski's Ontology // Leśniewski's Systems. — The Hague: Martinus Nijhoff Publ., 1984.
- Priest G.* An Introduction to Non-Classical Logic. — Cambridge University Press, 2008.

Андрій Васильченко — кандидат філософських наук, доктор філософії Манчестерського університету. Старший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, старший викладач кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів — логіка, формальна онтологія, аналітична метафізика. Головний редактор українського видання Європейського словника філософії.
